

M. J. Eiseni tee folkloristikasse

“Esivanemate varandusest” “Eesti rahva mõistatusteni”

Avaldatud: Keel ja Kirjandus 1994, vol. 37, nr 6, lk 335–345

1.

Tänavu möödub 60 aastat M. J. Eiseni (1857–1934) surmast. Ehkki Eisenil on eesti rahvaluuleteaduses silmapaistev koht, on ta asjaomastes käsitlustes jäänud paraku J. Hurda varju. Kahtlemata polnud Eisenil Hurdale omast süvenevat põhjalikkust, süsteemsust ning teadmust kogutava materjali tähtsusest. Eisen pole Hurdaga võrreldav ei kogutud rahvaluuleainese korraldamise ega trükis avaldamise poolest. Tema teotsemine Hurda läbimõeldud ja teaduslikke eesmärke seadva tegevuse kõrval tundub paratamatult pinnapealse ja juhuslikuna. Ent mööngem, et Eiseni ebakohad torkavad silma Hurda taustal. Paraku on mõlema mehe kõrvutamise vältimatu, kuivõrd nad töötasid samal ajal ja samal alal, kogudes rahvaluulet kohalike kaastöölise abil. Küllap seesugusest – tahtlikust või tahtmatustki – kõrvutusest on jäänud meie teadusajaloolaste käsitlustesse Eisenit vabandav või õigustav alatoon. Üksiti võttes on M. J. Eiseni saavutused muidugi suured: oma kutsetöö kõrval organiseeritud rahvaluulekogumine tõi kokku 90100 lk., tema asutatud või juhitud organisatsioonid lisavad veel 9990 lk. Ta on avaldanud umbes 50 rahvajutuväljaannet ja ehkki need olid enamasti õhukesed lugemiseks mõeldud rahvaraamatud, ometi – või just sellepärast ilmusid paljud neist teises, mõni aga isegi kuuendas trükis. Eisen koostas ja avaldas esimese eesti mõistatuste väljaande, kaks vanasõnade ja ühe rahvalauluvalimiku; tema sulest pärineb esimene põhjalik ülevaade eesti rahvausundist (neljaköiteline “Eesti mütoloogia” 1920–1926), esimesed uurimused kalendrikommetest¹ perioodilistes väljaannetes on temalt ilmunud tutvustusi, retsensioone, ülevaateid ja lühiaurimusi, mida loendame sadades. Seega on Eiseni folkloristlik töö igati hinnatav, ka siis, kui kvantiteedi kõrval arvestame kvaliteeti. Miks tekitab Eiseni nimi ometi teatavat ebalust? Miks peetakse hinnangut eisenlik pigem negatiivseks kui positiivseks?

Mõistmaks nii Eisenit kui ka tema nimega seonduvat ebalust peab teadma, et ta kireks ja kutsumuseks oli kirjatöö (pieteeditult võiks seda ka grafomaanluseks nimetada). Ta bibliograafia – sealjuures lünklik – hõlmab 256 raamatut ja 505 perioodikas ilmunud kirjutist, kokku 761 nimetust.² Tema esimesed raamatud ilmusid, kui ta oli üheksateistkümnene. Et Eisen suri 77. eluaastal, jäi talle kirjutamiseks 58 aastat – seega valmis 13 tööd aastas ehk vähemalt üks igas kuus. Sealjuures oli Eisen n.-ö. kõigesõja: ta tõlkis ja mugandas; ta kirjutas jutte, näitusemänge, luuletusi; ta koostas kalendreid, tähtsate meeste elulugusid, ilmalike ja vaimulike luuletuste ning laulude kogusid, palveraamatuid ja jutluste kogumikke; ta tutvustas ja populariseeris karskusliikumist, ajaloolisi ja geograafilisi teadmisi, kirjandusteoseid, nimeuurimist, rahvaluulet ning rahvaluuleteadust ja palju muud. Eiseni huviks polnud niivõrd honorar – küllap õpingute ajal oli seegi tähtis –, kuivõrd rahvalalgustuslik tegevus; mõnikord näikse talle rahuldust pakkunud pelk kirjutamine ise.

Eiseni mitmekülguse või laiahaardelisusega – kuidas oleks seda õigem nimetada – kaasnes paratamatult pealiskaudsus. Kõige sügavamale jõudis ta rahvaluules, sedagi pika aja jooksul. Ent rahvaluule juurde tuli ta juhuslikult, mitmete tegurite koosmõjul ja tema esimesed sammud folkloristikas olid niisama pinnapealsed kui näiteks ajaloos või kirjanduses. Usutavasti seesugusest süvenematuses johtuski ebalus Eiseni suhtes asjahuvilise avalikkuse silmis. Usaldust võita on raske. Ka siis, kui Eisen oli rahvaluule alal lugemuse ja töökojemuste varal saavutanud usaldusväarsuse, ei kadunud kahtlused täiesti, vaid asendusid vabandamisega. See on omaette huvitav ja jälgimisväärne küsimus. Kuid esialgu püüdkem eritleda, kuidas nii mitmekülgne kirjamees jõudis rahvaluulega tegelemiseni ja millised olid tema esimesed sammud folkloristikas.

2.

Tunneme M. J. Eiseni noorpõlve liiga vähe. A. Looringu andmeil õppis Eisen varakult lugema-kirjutama.³ Koolmeistri lapsele oligi see ehk tavapärane. Kuid varajane kirjaoskus pole veel vältimatu eeldus või paratamatu tingimus kirjameheks saamisel. Eiseni omil sõnul veetis ta lapsepõlve koolitares, kus õpilased elasid esmaspäeva hommikust laupäeva keskpäevani. Koolitöö kestis kella kaheksast hommikul kella kaheksani õhtul, viimased tunnid pühendati laulmisele. Vaba oli aga kesknädala õhtupoolik, mis veedeti klassitoas muinasjutte jutustades. “Kolmapäeva õhtuti üha koolilastega koos olles kuulsin neilt muinasjutte kümnete, sadade kaupa, sest need olid niihästi mulle kui ka kõigile õpilastele meelepäraseks ajaviiteks. Nii tutvusin juba varases lapsepõlves, 5–6-aastasena, eesti muinasjutumaailmaga ja see tutvus laienes igal

aastal; kuigi ei kuulnudki ehk palju uusi muinasjutte, kuulsin ometi rohkesti teiseid Rahvalaule ei tundnud õpilased üldsegi, need jäid meile terve-nisti võõraks. Selle asemel tutvusin õpilaste keskel paljude mõistatustega, mis köitsid mu tähelepanu samavõrra kui muinasjutud. Saanud üheteistaastaseks, hakkasin juba laste jutustatud muinasjutte üles kirjutama. Kahjuks pole need kirjapanekud säilinud. Ometi on aastast 1869 alles minu esimene, 150 mõis-tatust sisaldav korjandus.”⁴

Arvestagem, et seda on kirjutanud juba eakas ja nimekas folklorist, kes tagantjärele on ehk oma varajast rahvaluulehuvi tahtnud rõhutada. E. Pässe teada on Eisen esimesi rahvajutukirjapanekuid teinud 15-aastaselt, s.o. 1872. a., ilmselt pärast Pärnu algkooli lõpetamist ja enne Haapsalu kreiskooli astumist.⁵ Selge on aga see, et too rahvaluulehuvi ei leidnud pikka aega mingit väljundit.

Eiseni kirjameheks saamise teel oli üheks ta oluliseks mõjutajaks Mihkel Jürgens, eesti esimesi bibliograafe-bibliofiile, kellega Eisen lävis Pärnu algkoolis õppides. Isa oli nad kokku viinud, et pojal oleks eesti lehti-raamatuid lugeda. Näinud Eiseni kirjanduslikku huvi, õhutas Jürgens tedagi “raamatuid kirjutama” ja jagas õpetusi, kuidas tõlkida. Eisen ollagi samal 1872. aastal kirjutanud-mugandanud mõned lood, mis pole trükimusta näinud.⁶

Pärnu gümnaasiumis õppimise ajal oli M. J. Eisen korteris Pärnu algkooli õpetaja Jaan Otstaveli juures. Kirjamees J. Otstavel andiski algajale sulemehele sõnaseadmiseks lõpliku tõuke.⁷ Igatahes astus Eisen 1879. a. sügisel Tartu ülikooli usuteaduskonda juba kogenud kirjamehena, kelle sulest oli ilmunud umbes 30 raamatut.

Eestluse tsentrum oli tollal Eesti Kirjameeste Selts. Seda Eisen muidugi teadis ja astus juba esimesel ülikooliaastal seltsi liikmeks. Paraku ei saanud ta seal olla pikka aega. Kui selts 1881. a. lõhenes ja Hurdameelsed seltsist välja astusid, oli nende seas ka M. J. Eisen. F. W. Ederbergi teatel osales Eisen ainult seitsmel EKMS-i koosolekul.⁸ Rahvaluulealastest ettekannetest sel ajal võib nimetada J. Kõrvi esinemist teemal “Mõni sõna meie Eesti praeguse aja luuletustest ja Eestirahva muistejuttudest” (28. juulil 1881), mis võis ehk Eisenit mõjutada ülikooliaegsete rahvajutukogumike koostamisel.

Ent oluliseks sündmuseks, mis mõjutas tunduvalt Eiseni hilisemat eluteed, sai tema osavõtt Soome Kirjanduse Seltsi 50. aastapäeva tähistamisest Helsingis 1881. a. Eisen osales seal Eesti Kirjameeste Seltsi delegatsiooni liikmena. Kuna EKMS-i juhid J. Hurt, C. R. Jakobson ja M. Veske olid sedaaegu Peterburis keisri vastuvõtule pääsemist ootamas, võeti EKMS-i delegatsiooni ka liikmeid, kes juhatusse ei kuulunud. Küllap mõjus siin kaasa Eiseni kirjamehekuulsus ja see, et EKMS viis kingituseks SKS-ile Eiseni koostatud antoloogia “Eesti luuletused” (EKMS-i toimetused nr. 46). Mõistagi kergendas see ka muidu

suhtlemisvalmi Eiseni tutvumist soome humanitaarteadlastega, kaasa arvatud Julius Krohn.

Hilisem sõber Kaarle Krohn oli tollal 18-aastane. Tutvumine kuus aastat vanema Eiseniga oli võimalik, kuid selle kohta puuduvad andmed. Ilmselt ei kohtunud nad ka järgmisel suvel, kui Eisen viibis Soomes U. v. Schrowe kutsel. Ent 1883. a. suvel oli K. Krohn pikemat aega Tartus, saamaks ülevaadet kogutud eesti rahvalauludest, ja tutvumine Eiseniga oli siis vältimatu. Seda tõendab SKS-i tänukiri Eisenile 5. septembrist 1883⁹, samuti sellal alanud ja elu lõpuni kestnud kirjavahetus K. Krohni ja M. J. Eisen vahel.¹⁰

Vastuseks K. Krohnile kirjutab Eisen: "... preilidelgi on Sinu nimi alati suus. Ühel ja teisel korral tuletatakse Sind meelde ja öeldakse "Kus on nüüd hr. Krohn? Ei tea, mis tema teeb? Sell ja sell korral olime nii ja nii ühes koos jne."" Eisen informeerib sõpra Aleksandrikooli tülidest ja – unustamata K. Krohni erihuvi – lisab: "Sõber Bergmann hakkab nüüd jälle kõvaste "Vana Kandle" kallal tööle. Mineva pühapäev oli tema «ordinatsioon». See sündis Eesti keeles niipalju kui teada ülepea esimest korda. Neist lauludest, mis Hurt suvel Tartusse tõi, on Zensor 5 tükki pühkinud."¹¹

Nii algas kirjavahetus ja kahe mehe vaheline sõprus, milles noorema eeskuju mitmeti mõjutas vanemat. Kuid esiotse oli rahvaluule Eisenile ainult üks kitsuke ainelõik kirjameest ootavate paljude võimaluste seas. Kui M. J. Eisen üliõpilaspõlves avaldas u. 70 teost, siis rahvaluulet sisaldavad neist ainult kaks. Need on 1882. a. ilmunud muistendikogu "Esivanemate varandus" ja 1883. a. ilmunud muinasjutukogu "Endise põlve pärandus". Mõlemad ilmusid sarjas "Eesti Rahva-Biblioteek", esimene kandis numbrit 15, teine 21. Teises raamatus ilmub ka koostaja vabandus: "Mitmed jutud on trükikojas koguni teise järjestyse saanud, kui neile toimetaja poolt antud. "Ema ja tütre" nimelisel jutul on tähendamata jäätud, et selle ained hra J. Kõrvi käest saadud ja 9, 10, 11 ja 15 ained koolm. J. Hurti käest. Sarnane lugu on "Esivanemate varanduses" mitmes kohas juhtunud. Trükikojas on tähendus trükkimata jäetud, et "Kärnkonn" ja neli järgmist juttu hra J. Pärni kirjutatud ja E.K.S. aastaraamatust trükitud."¹²

Muinasjutukogu on õhuke (96 lk.), sisaldab 16 muinaslugu, millest esimesed kolm on ilmselt fantaseeringud, kus rahvapärast on väga vähe.¹³ Viienda loo "Vaene Hans ja rikas Tõnu" juurde on lisatud, et see on "üleskirjutaja -g- luuga uueste trükitud". Kolmeteistkümnes lugu "Tühimõis" on "G. Hallo ainete järele". Viieteistkümnenenda loo "Eksind poisike" juures on märkus: "See ja järgmine jutt J. Kotli käest saadud ainete järele" – kuigi järelmärkuses omistatakse see koolmeister J. Hurdale. Niisiis on materjali päritolule viidatud kaheksa loo puhul. Kas ülejäänud on Eiseni enese kirjanekud?

Ka muistendikogu on õhuke (96 lk.), ent juttude arv on siin mõistagi suurem (39 muistendit). Sellegi kogumiku esimesed kaks lugu esindavad pseu-

dofolkloori. Järgmised on juba rahvapärasemad. Muistendikogus pole ühtki viidet, kellelt pärineb üks või teine lugu. Ent muistendikogu teisest (1908) ja kolmandast (1922) trükist leiame ka mõne allikaviite. Nii selgub, et kogumiku kuues lugu "Sinihallikas" on kirja pandud "J. Kotli järgi". Kahekümne neljanda loo on Eisen saanud G. Tikerpuult Hiiumaal ja kolmekümne esimese "Paide varandus" J. Sarapikult Paides. Märkusest muinasjutukogu lõpus saame veel teada, et viis lugu pärinevad J. Pärnalt. Seega on teada kaheksa jutu päritolu. Muinasjutte sai Eisen viielt, muistendeid neljalt isikult. Kuna nii muinasjutte kui ka muistendeid vahendanud J. Kotli on ilmselt üks ja seesama isik, siis on tegemist kaheksa eri isikuga. Tõsi, alati ei selgu, kas tegemist on jutu kirjapanija (ja trükkija) või jutustajaga. J. Hurt, J. Kõrv, J. Pärn ja -g- on ilmselt kirjapanijad. Kas G. Hallo, J. Kotli, J. Sarapik ja G. Tikerpuu on üleskirjutajad või jutustajad, see päriselt ei selgu. Kes nad olid? Ametinimetus koolmeister J. Hurda nime juures näikse viitavat Johann Hurdale. J. Kõrv ja J. Pärn on teada ja tuntud tegelased. J. Kotli on olnud EKMS-i rahvaluulekoguja ning ka -g- tekst pärineb EKMS-i aastaraamatust. Tundmatu on G. Hallo. J. Sarapik näikse olevat kaasüliõpilane, kes paar kuud oli ka Eiseni korterinaaber.¹⁴ Kohutumiskohaks nimetatud isikutega oli ilmselt Eesti Kirjameeste Selts. Mil moel leidis Eisen kontakti hiidlase G. Tikerpuuga? Tõsi, E. Päss märgib, et Eisen käis isiklikult Hiiumaal Pühalepas rahvalaule ja muistendeid kirja panemas.¹⁵ E. Pässe andmeil toimunud see a. 1883, muistendiraamat ilmus aga 1882. a. Kas eksib E. Päss aastaga?

Tuleb tunnistada, et Eiseni tollasest rahvaluule- või täpsemalt rahvajutuhuvist teame üsna vähe. Teatav huvi on tal olnud. Sellele viitab lause tuleõnnetusest kõnelevas kirjas: "Raamatuid on väga palju sisse jäänud, niisama ka väga mitmed kollegia heftid ja muud tähtsad kirjatööd, mitmed manuskriptid, nagu hea hulk Eesti ennemuistsid juttusid..."¹⁶ Mõneks aastaks kaovad Eiseni kirjadest K. Krohnile igasugused omapoolsed seisukohavõetud rahvaluule kohta. Ta piirdub ainult K. Krohni informeerimisega. Nii kirjutab ta, et on käinud M. Veske juures tutvumas värskelt kogutud rahvalauludega¹⁷, avaldab kartust, et EKMS nõuab tagasi Hurda valduses oleva rahvaluulekogu, ja teatab "Vana Kandle" peatsest ilmumisest.¹⁸

Eisen tunneb imetlevat huvi K. Krohni kogumismatkade vastu: "Kui Sina nüüd jälle laulusid etc. korjama lähäd ja jälle mõneks ajaks ära jääd ja edaspidigi sedasama teed, siis kogud Sa ju viimaks rohkem kui keegi muu."¹⁹ Kas sellest imetlusest võib välja lugeda tahtmist ka ise sellel alal silma paista? On ilmne, et Krohn tõmbas Eiseni teadlaste ringi ja tutvustas teda valdkonnaga, mis oli Eisenile võõras, ent muutus järk-järgult üha köitvamaks. Seda huvi küttis eeskätt kirjasõna – soome kujunev rahvaluuleteadus. Eisen oli ju kõikelugev popularisaator. Igatahes on raamatud üheks kirj vahetust läbivaks

teemaks algusest lõpuni. Ja huvi rahvaluule kui populariseeritava aine vastu kasvab. Ilmekas on järgmine katkend 1886. a. kirjutatud kirjast: “Mina kirjutasin neil päevil natuke Kullervost.²⁰ Ma tahtsin teda tücati Eesti keelde ümber panna, aga et mul sõnaraamatut pole pidin selle nõu katki jätma. Ma tahaksin praegu “Taarast” kirjutada, aga materjali saamisega on palju takistusi.²¹ [...] Sinu isa Kalevala uurimisi olen ma suure himuga lugenud. Need on tõesti ülitähtsad uurimused, mis Su isa seal ette toob, ja annavad tunnistust, kui sügavana ta asja sisse tunginud.”²² Vastastikuseid sidemeid tugevdas Eiseni viibimine Helsingis magistripeol Krohnide külalisenä. See ilmneb kirjadest, kus Eisen pärib K. Krohni noorte õdede kohta, naljatlevalt ähvardusega nad kaugele põhjamaale viia. Ühtaegu teatab Eisen, et on Julius Krohnile saatnud raamatuid ja kirjanduse loendi, mis võiks hõlbustada eesti kirjanduse ülevaate koostamist. Ta huvitub, kas J. Krohni raamat soome sugu rahvastest ikka jõuluks ilmub, tänab saadetud muinasjutukogu eest ja lubab seda trükisõnas tutvustada.²³

Hoopis tõsisemaks muutub Eisen Petroskois. Pärast kahe tuhande verstalist inspeksioonireisi mööda kaugeid kogudusi ja koole kirjutab Eisen Krohnile: “Nüüd alles saan ma aru, missugust vaeva Sull sinu pikkadel matkadel kaugel põhjamaades on olnud. Kes ise niisugusel teekonnal ei ole olnud, arvab seda üsna hõlpsaks asjaks. Aga kui ise oled ära käinud ja ära näinud, siis alles tead, kuidas lugu on.”²⁴ Samal 1887. a. algab ka uus ajajärk Eiseni elus, nimelt mõistatuste väljaande ettevalmistamine.

3.

Huvi Krohnide töö ja teoste vastu on endiselt Eiseni kirjade keskseid teemasid, kui ta 1. septembril 1887. a. poetab nagu juhuslikult lausekese: “Edespidi on mul nõuu vanu Eesti mõistatusi välja andma hakata, seks korjan ma aga veel materjali.”²⁵ Kümme päeva hiljem kirjutab ta A. Granfeltile: “Kirjatöödest on mull praegu “Eesti Luuletused” käsil, mis uue trüki vasta peavad valmistatud saama. Edespidi on mull nõuu Eesti mõistatusi välja anda. Ses tükis oleks mull tarvis Lönnroti “Suomen kansan arvoituksia” tähele panna.”²⁶ Veel kümme päeva hiljem ilmub ajalehes “Olevik” Eiseni üleskutse:

Tänini on ju mitmetsugu Eesti vanavara ilmunud, küll ennemuistsid juttusid, küll rahvalaulusid, küll vanu-sõnu. Vanu Eesti mõistatusi ei ole aga siiamaale veel ühes kogus ilmunud, ehk neid küll õige rohkeste rahva suus on olemas. Minu nõuu on nüüd pia Eesti vanu mõistatusi välja anda. Neid olen ma ju mõnda aega korjanud, aga arvan siiski, et ma neid

kõiki ei ole jaksanud üles kirjutada. Sellepärast palun kõiki, kes Eesti mõistatusi tunnevad, vaevaks võtta, mõistatusi üles kirjutada ja neid hää asja edendamiseks minu kätte saata. (Adress: B Пемпозаводск). Sellega hoiame oma vanavara alal ja ehitame Eesti rahva minevikust enestele tubli mälestussamba. M. J. Eisen.²⁷

Kuskilt ei ilmne, kuidas tuli Eisen mõttele hakata mõistatusi koguma ja neid avaldama. Üleskutses väärivad tähelepanu kolm seika. Esiteks Hurda termini vanavara loomulik ja tõrketa kasutamine. Teiseks väide, et ta on mõistatusi juba mõnda aega kogunud (lahtiseks jääb, kus ja millal). Kolmas seik on “vanavara alalhoidmine”, mille Eisen seostab trükis avaldamisega.

Esialgsele üleskutsele järgneb peagi ulatuslikum selgitus:

Eesti mõistatusi, s.o. vanu rahva suus elavaid mõistatusi on tänini koguni vähe tähele pandud ja neid enam mööda minnes korjatud. Kes aga arvab, et mõistatused vähem tähtsad on kui vanad rahva laulud, see eksib. Küll ei anna nad rahva elujärje, usu jne. kohta palju otsust, aga oma jau leiame seda ometigi. Eesti mõistatuses on pääle selle sagedaste niisuguseid vanu sõnu, kelle tähendust praegusel ajal sugugi ei tunta, aga lapsed on neid isade käest pähä õppinud ja nii on nüüdsele ajale tundmata sõnad alal hoitud, ilma et ükski neid raamatusse oleks kirjutanud. Juba see tunnistab, et suurem jagu Eesti mõistatusi väga vanad on. Selle juurde tuleb aga veel midagi muud. Kui Eesti mõistatusi Soomlaste ja muude lähemate sugurahvaste mõistatusetega võrdleme, siis näeme, et palju Eesti mõistatusi sugurahvaste mõistatusetega täieste ühte lähevad. Kõik see paneb meid seda otsust tegema, et palju Eesti mõistatusi enam kui tuhande aasta vanused on, s.o. nad on juba sel ajal sündinud, kui Eestlased oma lähemate sugurahvastega veel ühes koos ühena rahvana elasivad. Muidu oleks vaevalt võimalik, et Eesti mõistatused muude rahvaste mõistatusetega nii väga ühte läheksivad. Neid võrreldes võib siis vana aja uurija kaunis hõlpsaste Eestlaste elu kohta sel ajal otsusi teha, kui Soomesugu veel ühena rahvana koos elas. Seks on aga tarvis, et meil vanad mõistatused kõik täielikult käe pärast on. Soomlased on ses tükis juba agarat tööd teinud. Enam kui 40 aastat tagasi andis Soomlaste “lauluisa” Lönnrot juba täieliku kogu Soomlaste mõistatusi välja. Ja võrdlemiseks Eesti mõistatusetega lisas ta Soome mõistatusete korjandusele veel korjanduse Eesti mõistatusi ligi, nii palju kui temal ülepea sell ajal võimalik neid saada oli.

Ainult mööda minnes on siia maale Eesti mõistatusi korjatud. Tähtsat tööd on ses tükis ometi ju akademikus Wiedemann teinud, kes omas “Aus dem inneren und äußeren Leben der Esten” tükki 425 mõistatuset

ära on trükkunud. Siiski puudub Wiedemannigi kogus palju mõistatusi. Hädaste oleks aga tarvis, et meie võimalikult täie kogu rahva mõistatusi saaksime. Ühel korjajal on ometi niisugune töö otsata raske, sest kui ta täieliku korjanduse tahaks välja anda, peaks ta kõik Eesti kihelkonnad läbi reisima ja igal pool mõistatusi taga pärima. Et niisugusel tööil palju takistusi on, seda võib kergeste mõista. Ja vaevalt on loota, et nii pea mees ilmub, kes töö sel kombel käsile võtab. Kas meie peaksime aga nii kauaks tähtsa töö tegemata jätma? Võib olla, et sel kombel enne hulk kaudid mõistatusi unustuse rüppe vajub. Sellepärast peame töö ette võtma, niikaua kui seks veel aeg on. Me võime seda tööd aga hästi toimetada, kui iga mees oma kihelkonna ehk oma pool tuttavad mõistatused üles kirjutab ja nende ridade kirjutaja kätte saadab, kes ju tüki aega vanu mõistatusi on korjanud. Mul on tahtmine Eesti mõistatusi nii palju kui võimalik koguda ja neid siis raamatuna trükkida lasta. Sel kombel võib igamees Eesti mõistatustega tuttavaks saada ja võrdlemise tööd ette võtta. Sel kombel aitab siis igamees, kes käe mõistatuste üleskirjutamise tööle paneb, Eestirahvale mälestuse sammast ehitada. Kel siis isamaa ettevõtmiste kohta soe süda rinnus on, see näitab lootuse järele teuga üles, et ta tõeste isamaa armastaja on ja isamaa mälestustest oskab lugu pidada.²⁸

Hämmastav on Eiseni n.-ö. teaduslik põhjendus mõistatuste avaldamiseks, nimelt võrdlemise kergendamine. Endiselt samastab ta säilitamise trükkimisega. Mõte, et igas kihelkonnas vähemalt üks koguja paneks kirja kõik mõistatused, lähtub ilmselt 1870-ndate aastate keskpaiku EKMS-is valitsenud püüdest saada igasse kihelkonda üks koguja või kogumistöö organiseerija.²⁹ Selgituse lõpp on asjaliku Eiseni kohta üllatavalt pateetiline.

Möödub üle nelja kuu, enne kui Eisen taas ajakirjanduses sõna võtab.

Ent vahepeal on J. Hurt avaldanud oma suurüleskutse “Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele”.³⁰ Selle üleskutse vanavara käsitleva osa neljas punkt kõlab: “Eesti rahva vanad mõistatused. Vanu sõnu ja mõistatusi on õnnis uurija Dr. Wiedemann kauni hulga kogunud ja trükki pannud, aga ka neid on rahvasuus palju enam olemas.” Oleks huvitav teada, mida arvas sellest Eisen. See pidi teda mingil moel puudutama. Paraku ei leidu tema kirjades pisimatki vihjet Hurdale, et kiitvat ega laivat. Eisen poleks nagu lugenudki Hurda üleskutset. Selline järeldus oleks aga väär. Eisen on Hurdale isegi materjali saatnud. Tõsi, formaalselt reageerib Eisen Hurda esimesele palvele, milles paluti saata murdenäiteid. Saadetise pealkirjaks on “Vigala keelemurde näited. Üles kirjutanud M. J. Eisen” ja see sisaldab lühikesi Vigala murde iseloomustuse ning üksteist rahvajuttu.³¹ E. Pässe väide, et rahvajutud saatis Eisen Hurdale, kuna tal endal sel ajal kogu ei olnud³², on pisut naiivne. Eiseni isiklik kogu oli ju parajasti tekkimas. Tõenäosem näikse

oletus, et Eisenil ei olnud tollal mõistatuste avaldamisest kaugemale ulatuvaid kavatsusi rahvaluule vallas. Võimatu pole seegi arvamus, et Eisen teadlikult soovis osaleda Hurda üldrahvalikus ürituses. Ilmselt pidid need rahvajutud juba varasematel aastatel olema kirja pandud, sest 1888. a. viibis Eisen suurema osa ajast Ingeris. Mõned kiired sõidud kodumaale vaevalt andsid mahti rahvajutte kirja panna.

Igatahes on Eisen õppinud Hurdalt, et tehtavat tööd tuleb tutvustada. Ja nii avaldabki Eisen kirjutise “Eesti mõistatuste asjus”:

Mineva sügisel panin ajalehtedes isamaa sõbrade ette selle palve, et nad mind vanade Eesti mõistatuste väljaandmises toetaksivad. Seda palvet on lahkeste kuulda võetud ja mulle enam kui 1000 vana Eesti rahva mõistatust kätte saadetud. Hoolsat tööd korjamises on iseäranis teinud J. Tilk Toris, J. Peterson Väändras, T. Titsmann Väändras, M. Kiisk Toris, E. Aspe Pärnus, K Pedak Varal, C. Roost Väikse-Maarjas, G. Lievoh Noarootsis, J. Paap Urvastes, H. Penkson Lääne-Nigulas, C. R. Redlich Vaivaras, S. Käär Pilstveres, Oleviku toimetus ja veel mõned muud, kellele kõigile siin avalikult südamelikku tänu avaldan ja nendega ühes iga tõsine isamaa sõber, sest et nad palju vanavara unustuse rüpest on peastnud. Minu Eesti mõistatuste korjandus on juba nii kaugel, et ma ta varsti võiksin trükki anda, aga siiski viivitan ma veel, sest et ma korjandust võimalikult täielikuks tahan teha. On maakondi, kust tänini veel sugugi mõistatusi ei ole tulnud. Niisugused maakonnad on Harju, Järva ja Saare maa ja kuulus Sakala. Kas ei pea[k]s nendes maakondades enam vanu Eesti mõistatusi olema? Või ei ole Harju, Järva, Saare ja Sakala maal enam ühtgi, kes isamaa vaimuvarast oskab lugu pidada? Ei ma usu! Olesse siis vennad! Peastkem vanu Eesti mõistatusi surma suust, nii kaua kui veel aeg on. Oma tänu ütlen juba kõigile vanade Eesti mõistatuste saatjatele ette ära ja minuga ühes tänab neid iga tõsine isamaa sõber.³³

Kui neid andmeid uskuda – süsteemsus ja täpsus polnud Eiseni vooruseks –, siis laekus talle pisut enam kui viie kuuga üle tuhande teksti ehk u. 200 teksti kuus. Kui siia liita Eiseni noorpõlve kirjapanekud, saame u. 1250 teksti. Samal kuul kirjutab Eisen K. Krohnile: “Vanade Eesti mõistatuste väljaandmise kallal teen ka tööd, aga need ei ole ammugi veel mitte käsikirjas valmis ega tea ma praegu ütelda, mill nendega valmis jõuan.”³⁴ Just sellele kirjale on olemas ka K. Krohni vastus, milles ta soovib Eisenil kasutada soomlaste kavatsitava väljaandega ühesugust süsteemi materjali järjestamisel.³⁵ Eisen ei reageeri ettepanekule kuidagi, nagu poleks ta K. Krohni ettepanekut lugenud. Ja Krohn delikaatse inimesena näikse loobuvat konkreetsetest nõuannetest. Eisen seevastu õpib elust enesest ja hakkab samuti nagu Hurt avaldama kogumistöö

aruandeid. Kui eelmise kirjutise puhul võib veel ebaleda Hurda mõjus, siis järgmiste aruannete puhul on see mõju vaieldamatu.

Kohe Hurda kolmanda aruande järel ilmub M. J. Eiseni “Eesti vanade mõistatuste korjamise aruanne”:

*Viimasel päivil on hakatud agaramini vanu mõistatusi korjama. Nimelt on mulle mõistatusi saatnud J. Koit Veiksest Maarjast 251 mõistatust, J. Waldt Juurust 119 m., J. Toss Tenasilmast 60 m., H. Stein Tallinnast 92 m., M. Tilk Torist 70 m., N. Otto Torilast 33 m., P. Pitka Soome maalt 35 m., A. Redlich 16m. (kõik enne trükitud) ja J. Brocks Peterburist 5 mõistatust. Tänu kõigile saatjaile nende vaeva eest! Ulepää on tänini mõistatusi korjatud ja mulle saadetud järgmistest kohtadest: Pärnumaalt: Väन्द्रast, Torist, Pärnust, Jaagupist; muist kihelkondadest aga ei ühtainustki! Viljandimaalt: Paistust, Kolga-Jaanist ja Viljandi kihelkonnast, muud kihelkonnad puhkavad veel vagusaste. Tartu maalt: Kambjast, Otepääst, Sangastest, Maarja-Magdaleenast, Kodaverest, muud kihelkonnad uinuvad veel. Võru maalt: Urvastest ja Vastseliinast, muud kihelkonnad pole veel ärganud. Virumaalt: Veiksest Maarjast, Rakvere ümber kaudu ja Toilast, muis paikus ei nähta isamaa ja rahva armastajaid käsi liigutavat. Järvamaalt ei ole veel peaaegu midagi saadetud. Harju maal: Juurust, vähe Hagerist ja Tallinnast; mujal on surma vaikus. Lääne maalt: Noarootsist, Nigulast, Vigalast, mujal pole palved veel täitjaid leidnud. Hiiu, Muhu ja Saare maale ei jõua vist seda puhku ajalehed üle väina, neist ei ole tänini ühtki mõistatust saadetud. Olgu see kord sest väiksest pildist hariduse ajaloo.*³⁶

Aruandest ilmneb hästi nii Eiseni süsteemitus (näit. maakondade järjestus!) kui ka ebatäpsus (näit. on ta saanud kaastööd Vaivarast, aga see kihelkond on mainimata). Aruande järgi on ta saanud peaaegu poolteise kuuga 781 mõistatust ehk ligi kolme kuu normi – lähtudes eelmise aruande andmetest. Võiks arvata, et tal on küllalt tegemist saadud tekstide võrdlemise ja järjestamisega. Ometi leiab heasüdamlik Eisen aega oma soome sõprade abistamiseks. Nimelt pöördub ta ajakirjanduses «ühe õpetatud soome mehe» palvega avalikkuse poole: koguda ja saata Eisenile edasitoimetamiseks Soome – vanu «Eesti rahva nimesid», peale selle veel kohanimed ja lehmade nimesid (*sic!*) materjaliks “Eesti ja Soome rahva endise elusse puutuva kirjatöö” koostamisel.³⁷

Järgmises aruandes nimetab Eisen taas agaramaid kogujaid ja laekunud mõistatuste arvuks 1227 varianti (edukaim näikse olevat J. Jaakson Paistust 303 tekstiga). Ühtlasi tänab ta nimekogujaid.³⁸ Kolmandas aruandes kurdab Eisen kogujate väsimise üle, ehkki nimetab ka nüüd seitset nime, kes kokku on edastanud talle 555 mõistatust.³⁹ Ka siin tänab Eisen eraldi nimekogujaid.

Vahepeal teatab ta K. Krohnile: "Eesti rahva mõistatusi ei ole ma tänini veel trükki andnud, olen veel korjanud, tahan aga nüüd pea trükki anda."⁴⁰ Viimases aruandes kirjutab Eisen:

*Mõistatuste korjandus ise on seda puhku nii kaugemale jõudnud, et ta iga silmapilk trükikotta võib minna. Korjatud mõistatuste hulk on tänini 1770. Siisgi tõuseb Eesti mõistatuste hulk pääle 2000, kui aga kõik üles kirjutatakse. Kui ka mõistatuste korjandus pea trükki läheb, siisgi palun auusaid korjajaid veelgi oma tööd edasi teha, sest edespidi korjatud mõistatused võivad lisas aset leida. Südamelik tänu aga kõikidele, kes siinamaale nõuuga ja jõuga korjamist edendanud.*⁴¹

Täpsustuseks märkigem, et 1770 mõistatuse all mõtles Eisen ilmselt iseseisvaid mõistatustüüpe. Tekste oli tal ju aruannete põhjal üle 3800. Iga mõistatustüüp oli seega esindatud vähemalt kahe variandiga.

Läbi kogu 1889. aasta ei kirjuta Eisen mõistatuste kohta ühtegi sõna, ei ajakirjanduses ega kirjavahetuses. Ta on leidnud endale uue ja huvitavama töö, nimelt "Kalevala" tõlkimise.⁴² Alles 1890. a. teatab ta K. Krohnile: "Minu «Mõistatused» on ammu juba trükis, aga praegu ei tea ma ikka veel, millal nad ilmuvad. Umbes 3 poognat on veel trükkimata. Niisama pidi Harry Jannsen enam kui aasta eest juba üht minu ennemuistsete juttude korjandust trükkida laskma, aga siinamaale ei ole sest ikka veel midagi näha ega kuulda."⁴³ Siit ilmneb, et "Eesti mõistatuste" kaanel olev ilmunisaasta 1889 on vale. Huvitav on vihje "ennemuistsete juttude korjandusele". Aruannetes on Eisen nimetanud mõistatusi, ei muud. Eiseni kogude registri järgi saadeti talle enne 1890. aastat

Tõsi, paljudel saadetistel puudub daatum, mis näitab Eiseni lohakust või pealiskaudsust – lisaks mõistatustele ka muud «vanavara», eeskätt küll rahvalaule. Näiteks Eiseni esimene kaastööline M. Liedenberg Vigalast on aastail 1886 ja 1889 saatnud 31 mõistatust, 124 regivärsilist rahvalaulu, 31 lõppriimilist rahvalaulu ja viis rahvajuttu. Enam-vähem samasugune suhe on teistegi kaastööliste saadetistes. Kuhu on jäänud siis "juttude korjandus"? Vastuse peab andma Eiseni kogu kujunemisloo selgitamine. See on aga üsnagi keerukas ülesanne, kuna Eisen on oma kogu formeerimisel olnud esialgu päris vastutustundetult ükskõikne. Igatahes ilmneb kirjast K. Krohnile, et Eisenil oli meeles muudki kui mõistatused, ehkki ta sellest veel ei kõnelnud ega kirjutanud. Ja lõpuks aprillis teatab Eisen: "'Eesti rahva mõistatused' on nüüd viimaks trükist ilmunud. Saatsin sulle mõne päeva eest ühe eksemplari, ju vist oled kätte saanud."⁴⁴

4.

“Eesti rahva mõistatused” ilmus niisiis 1890. aastal tollal tavalises väikeses formaadis, kuid erandlikult mahukana (182 lk.). Teos koosneb Eiseni eessõnast (lk. 3–12), kümnest mõistatuslaulust (iga teksti all koht ja koguja või avaldaja nimi) ning 1770 mõistatusest koos vastusega (koha- ja kogujaandmed puuduvad).

Eessõnas ütleb Eisen teadvat, et kõik mõistatused pole veel kaugeltki koos, ja põhjendab siis avaldamist: “Ma pidasin välja andmist paremaks kui ootamist ja viivitust. Selgesti nägin ma ära, et nii pea korjandusele enam lisa loota ei olnud. Küll ei kuivanud saatmise hallikas veel ära, aga hallikas voolas ometi alati sedasama välja. Korjajad ei teadnud, missuguseid mõistatusi juba korjatud ja saatsivad siis niisuguseid, mis juba korjanduses olemas. Korjajad nägivad vaeva ja tegivad tööd, nägivad aga ilma asjata vaeva, tegivad ilma asjata tööd. Korjanduse trükki andmisega loodan selle pärast korjajaid just agaramale korjamisele häratada.”⁴⁵

Tsitaadist ilmneb selgesti Eiseni mõnevõrra lihtsustav arusaam rahvaluulest ja selle publitseerimisest. Eisenit ei huvita variandid, ta ei adu nende tähtsust ja tähendust, ta ihkab uusi tüüpe. Kogumikuga tahab ta teadvustada, mida on juba kogutud, ja juhtida kogujaid uue ainese juurde. Eriti halvasti mõjusid Eiseni sõnad asjata tehtud töö kohta. Kogumine oli ju vabatahtlik ja seda ei tahetud teha asjatult. Et Eiseni arusaam levis ka kogujate seas, tuli J. Hurdal oma hilisemates aruannetes korduvalt rõhutada teisendite tähtsust, kas siis konkreetset kogujat lohutades või üldisi juhtnööre edastades.⁴⁶ Tegelikult sai sellest üks Hurda aruandeid algusest lõpuni läbivaid teemasid. Imekspandav on see, et kirjanduse kaudu soome tärkava rahvaluuleteadusega kontaktis olev Eisen folkloristika tollasest põhiküsimusest – teisenditest – midagi ei taipa. Karta on, et ta lugemisele oli omane samasugune pealiskaudsus, mis muulegi tegevusele.

Edasi tutvustas Eisen varasemaid mõistatuste publikatsioone alates A. W. Hupeli eesti keele grammatikast ja lõpetades “Oleviku” lisaga a. 1888. Märkimist väärib Lönnroti mõistatuste väljaande nimetamine, kus ilmus samuti hulk eesti mõistatusi. See viitab otseselt Eiseni sidemetele Soomega, mis olid juba tollal üsna tihedad.

Oluline on eessõnas loend Eiseni kaastöölistest-kogujatest, kes on rühmitatud maakonniti.⁴⁷ Kogujaid on nimistus 60. Varem ajakirjanduses mainitud kogujatest puuduvad loendis kaks – H. Peterson Lääne-Nigulast ja J. Brocks Peterburist. Uusi nimesid on viisteist. Ajakirjanduses ja raamatus avaldatud nimistute võrdlemisel ilmneb taas Eisenile omane lohakus. Ajakirjanduses esinev Kirchbaum on usutavasti raamatu Kirschbaum (eesnimetäht puudub

nii ühes kui teises); ajakirjanduse J. Sander (Põltsamaalt) osutub T. Sanderiks, J. Pastarovist saab raamatus J. Pastarus, H. Tidermannist M. Tiedermann, A. G. Eriksohnist A. G. Erikson, M. Karotamist M. Karotom. Tegemist võib olla ka trükivigadega, kuid Eisen pole üheski kirjutises neid vigu õiendanud (vastupidi näiteks Hurdale, kes oma aruannetes alati juhib tähelepanu trükiveale korrespondendi nimes). Nimetatud 60-st oli samaaegseid või hilisemaid Hurda kaastöölisi üle poole (33), ainult Eiseni heaks kogujaid oli 23 (nelja kohta pole võimalik midagi öelda).

Mõistatuste raamat võeti hästi vastu. Ajajärgule iseloomulik on kirjastaja K. A. Hermanni hinnang:

«Neil päivil on üks tähtjamatest Eesti raamatutest meie lehe trükikojast ilmunud. See on «Eesti rahva mõistatused», kogunud M. J. Eisen. Raamat on 182 lehekülge paks, nõnda siis kaunis kehakas ja maksab kõigest 30 kop. See odav hind on selle pärast võimalikuks saanud, et raamatu kirjutaja ega ka trükkija mingit raha kasu raamatust ei looda, vaid üksnes selles nõuus vaeva näinud ja kulu kandnud, et Eesti rahva algupärane vana kirjavara jälle natuke kasvaks. See mõistatuste kogu on suurem kui üksigi teine enne teda. Täitsa 1770 mõistatust on raamatust leida. Kõik on rahva suust korjatud ja on hulk korjajaid raamatu kallal tööd teinud, sest nagu teada, on hr. õp. Eisenile suurem hulk neist kätte saadatud. Need mõistatused saavad iga mehe meele järele olema. Nad on nii tuumakad ja rahvuslised kui vähe võimalik. Ka on nende seas mõnigi, mis nii naljakas on, et naera kas katki. See on kõik Eesti rahva enese tarkus, mis selle raamatu läbi Eesti rahva enese kätte tagasi läheb. Iga pidu ja lõbu tarvis sünnivad need mõistatused väga hästi tuumakaks ajaviiteks tarvitada. Üks andku üles, teine mõistku. Igale inimesele saab see nalja ja lõbu tegema. Raamat on küll väärt, et teda rohkesti tähele pandaks.»⁴⁸

Mõistatuste väljaannet tõsteti esile ka Eesti Kirjameeste Seltsi neljandal «võidupeol», kuid esimene auhind anti M. J. Eisenile siiski «Kalevala» esimese osa tõlke eest.⁴⁹ Kõrvvalt vaadates paistab, et Eisenil on käed tööd-tegemist täis. Ta populariseerib «Kalevala»⁵⁰, avaldab luuletusi⁵¹. Võiks arvata, et ta loobub rahvaluulest, seda enam, et J. Hurt oli käivitanud suureviisilise vanavara kogumise. 1890. a. aprilliks on Hurdal juba 562 kaastöölist. Hurda töö on süsteemne: ta on selleks ajaks avaldanud 59 aruannet, iga koguja on saanud järjekorranumbri – selles loendis on ka M. J. Eisen ja juba kuuendana. Aruannetes märgitakse, mitmendat korda kaastööline materjali saadab ja hinnatakse saadud folklooriainest nii hulga kui ka väärtuse poolest. Lisaks tekstide arvule märgib Hurt ka poognate arvu. Hurt kujundas rahvaluulekogumisest tõelise rahvusliku ürituse, milles osalesid nii sulased kui ka peremehed, õpilased ja

õpetajad, töölised ja käsitöölised. Pole ime, et Hurda eeskuju leidis peagi matkimist.

Esimene oli K. A. Hermann, kes algatas rahvaviiside kogumise.⁵² Kahe aruande järgi on tal olnud 29 kaastöölist, kes on saatnud talle 535 rahvaviisi.⁵³ Viimast korda näikse Hermann rahvaviiside kogumisest kõnelevat 1899. a. novembris.⁵⁴

Rahvaviiside kogumise nurjumisel oli mitu põhjust. Olulisele takistavale tegurile viitas K. A. Hermann ise: rahvaviisi nootidesse panemine ei olnud tõesti igamehe asi. Tollal oli vähe neid, kes seda suutsid. Läks veel ligi 15 aastat, enne kui rahvaviiside laiaulatuslik kogumine sai võimalikuks ja sellekski oli vaja professionaale, konservatooriumi haridusega mehi.

Ent Hurt näikse olevat ajendanud veel teisigi lisaks K. A. Hermannile. P. Südda pöördub avalikkuse poole palvega saata talle materjali oma teose "Suur-Tõll, Saaremaa vägimees" teise trüki ettevalmistamiseks.⁵⁵ Kas ja kui palju sai autor täiendavat materjali ajalehes ilmunud üleskutse abil, pole teada.

1891. a. "Postimehes" avaldatud üleskutsega algatas M. Ostrov ravimtaimede kogumise.⁵⁶ Ajalehe järgmises numbris avaldab K. A. Hermann kogumist toetava kirjutise. Kuid seegi üritus tunnukse olevat veel varajane. M. Ostrovi avaldatud kolme aruande järgi oli tal 16 korrespondenti.⁵⁷ Ei aidanud ka moraalne toetus Hurdalt, kes oma esimese Eisenivastase pöördumise lõpetab sõnadega: "Mis ma ülemal selle aruande lõpul tähendasin, ei käi mitte M. Ostrovi Eesti arstirohtude korjamise pääle, mis ise üks peenikene teaduse uurimine on ja millele mina ka omalt poolt palju edenemist ja kaastöötajaid soovin."⁵⁸ Ostrov pöördub veel kord kogujate poole⁵⁹, siis vaibub ka see algatus. Ent M. Eisen jätkab oma tööd ja juba täiesti Hurda eeskuju matkides.

Kommentaariid

¹ M. J. Eisen, *Meie jõulud*. Tartu, 1931; M. J. Eisen, *Kevadised pühad*. ACUT B XXVII:3. Tartu, 1932.

² E. Päss, *Lisandeid M. J. Eiseni bibliograafia*. Rmt.: M. J. Eiseni elu ja töö. Toim. F. Ederberg ja E. Päss. Tartu, 1938, lk. 191–213. Bibliograafia ei arvesta ajalehtedes avaldatut.

³ Vt. M. J. Eiseni elu ja töö, lk. 18.

⁴ M. J. Eisen, *Miten minusta tuli kansanrunouden kerääjä ja Kalevalan harrastaja*. Kalevalaseuran vuosikirja 1. Helsinki, 1921, lk. 195.

⁵ Vt. M. J. Eiseni elu ja töö, lk. 140–141.

⁶ M. J. Eiseni elu ja töö, lk. 22.

⁷ M. J. Eiseni elu ja töö, lk. 27–28.

⁸ M. J. Eiseni elu ja töö, lk. 44.

- ⁹ SKS Eisenile 5. IX 1883: "Herra Tohtori M. J. Eisenille Tartossa. Tieton saatuansa siit  erinomaisesta yst v llisyydest  ja alttiudesta, jolla Te olette SKS-n stipendiaattia, herra Kaarle Krohnia, h nen runonker ys-retkell ns  viime kes n  vastaanottanut, joten matkan tarkoitus oivallisesti menestyi, pyyt   KS saada kunnian t m n kautta lausua Teille syvint  kiitollisuuttansa."
- ¹⁰ Eisenile saadetud K Krohni kirjad leiduvad KM KO-s. Eiseni kirjade koopiad on sealsamas, samuti KM RO-s. Kahjuks on varasemad K. Krohni kirjad h vinud, kas hukkunud tules 1883. a. oktoobris Eiseni  li pilaskorteris v i kadunud Eiseni r nnu-aastatel.
- ¹¹ M. J. Eisen K Krohnil 30. IX (ukj. 11. X) 1883.
- ¹² Endise p lve p randus. Toim. M. J. Eisen. Tartu, 1883, lk. 95.
- ¹³ Esimese loo "Kuu t rvajad" tegelased on Ilmarine ja H marik; teise loo "Koit ja H marik" tegelased on neid Videvik ja H marik, noormees Koit ja Kuu. Joonealuses viitab koostaja Faehlmannile, kuid r hutab: "Eelseisev jutt l heb ometi F hlmanni jutust lahku." Kolmas lugu "Linnutee" on l rooepilise laulu "Taevakehad kosijaks" proosa mberjutustus omapoolsete t iendustega (Linnutee on tekkinud Linda pruudiloorist).
- ¹⁴ F. W. Ederberg, Matthias Eisen  li pilasena. Rmt.: M. J. Eiseni elu ja t o, lk. 43, 55.
- ¹⁵ E. P ss, Eiseni enese rahvaluulekirjapanekuist. Rmt.: M. J. Eiseni elu ja t o, lk. 142.
- ¹⁶ M. J. Eisen K. Krohnil 28. X (ukj. 9. XI) 1883.
- ¹⁷ M. J. Eisen K. Krohnil 3. (ukj. 15.) XII 1883 ja 21. II (ukj. 5. III) 1884.
- ¹⁸ M. J. Eisen K. Krohnil 7. (ukj. 19.) IX 1884 ja 15. (ukj. 27.) XII 1884.
- ¹⁹ M. J. Eisen K. Krohnil 15. (ukj. 27.) XII 1884.
- ²⁰ Kullervo. Isamaa Kalender 1887. Tartu, 1886, lk. 47–65.
- ²¹ Taara. Eesti Uli plaste Seltsi Album I. Tartu, 1890, lk. 208–222.
- ²² M. J. Eisen K. Krohnil 20. IV (ukj. 2. V) 1886.
- ²³ M. J. Eisen K. Krohnil 28. VIII (ukj. 9. IX) 1886 ja 8. (ukj. 20.) XII 1886.
- ²⁴ M. J. Eisen K. Krohnil 16. (ukj. 28.) II 1887.
- ²⁵ M. J. Eisen K. Krohnil 1. (ukj. 13.) IX 1887.
- ²⁶ M. J. Eisen A. A. Granfeltile 11. (ukj. 23.) IX 1887.
- ²⁷ "Olevik" 21. IX 1887, nr. 39.
- ²⁸ M. J. Eisen, Eesti m istatused. "Olevik" 26. X 1887, nr. 44.
- ²⁹ V. M lk, Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. Tallinn, 1963, lk. 86–87, 91–92.
- ³⁰ "Olevik" 1888, nr. 8, 9, 10, 12.
- ³¹ H II 17, 267–286. Saadetisel puudub  leskirjutamise, saatmise ja ka saamise aeg. Otsustades aruande j rgi, on Hurt saanud selle m rtsi viimasel v i aprilli esimesel n dalal a. 1888. Vt. J. Hurt, T ine aruanne. "Olevik" 11. IV 1888, nr. 15.
- ³² M. J. Eiseni elu ja t o, lk. 141–142.
- ³³ M. J. Eisen, Eesti m istatuste asjus. "Postimees" 3. III 1888, nr. 27.
- ³⁴ M. J. Eisen K. Krohnil 20. III (ukj. 1. IV) 1888.

- ³⁵ K. Krohn M. J. Eisenile 4. VI 1888: "Erittäin huvittaa minua virolaisten arvoitusten julkaiseminen, sillä sitä ruvetaan täälläkin ajattelemaan. Hauska olisi saada yhteinen järjestelmä, minä siitä kirjoitan Sinulle piakkoin, ikun olen maalle rauhaan päässyt."
- ³⁶ "Postimees" 3. V 1888, nr. 50. "Olevikus" ilmus J. Hurda esimene aruanne 28. märtsil 1888, teine aruanne 11. aprillil 1888, kolmas 2. mail 1888. a.
- ³⁷ "Postimees" 24. V 1888, nr. 56.
- ³⁸ M. J. Eisen, Eesti mõistatuste korjamise aruanne. "Postimees" 5. VII 1888, nr. 74.
- ³⁹ M. J. Eisen, Eesti rahva mõistatused. "Postimees" 17. IX 1888, nr. 106.
- ⁴⁰ M. J. Eisen K Krohnile 29. X (ukj. 11. XI) 1888.
- ⁴¹ M. J. Eisen, Eesti rahva mõistatused. "Postimees" 15. XII 1888, nr. 144.
- ⁴² M. J. Eisen K. Krohnile 4. (ukj. 16.) IX 1889; 17. (ukj. 29.) IX 1889 ja 3. (ukj. 15.) XI 1889.
- ⁴³ M. J. Eisen K. Krohnile 21. I (ukj. 2. II) 1890.
- ⁴⁴ M. J. Eisen K Krohnile 28. IV (ukj. 10. V) 1890. Järgneb kurtmine, et postil nõutakse Soome raamatute eest ebaseaduslikult kõrget tolli. Eisen oli juba kolme kohta selle peale kaevanud, kuid mitte veel vastust saanud. Peab järeldama, et raamatute hulk oli küllalt suur ajendamaks võitlust Vene bürokraatiaga.
- ⁴⁵ Eesti rahva mõistatused. Kokku kogunud M, J. Eisen. Trükitud K. A. Hermanni kulu Ja kirjadega. Tartu, 1889, lk. 9.
- ⁴⁶ Teisendite tähtsusest kõneleb J. Hurt näiteks 29., 31., 42., 63., 69., 136. ja 149. aruandes.
- ⁴⁷ Maakondadegi järjestus on eisenlik. Alustanud Pärnumaast, võinuks ta teha ringi ümber Eesti, kuid teisena paigutatud Viljandimaale järgneb Tartumaa, alles siis tuleb Võrumaa, millele järgneb Saaremaa, sealt hüppab Eisen Virumaale ja liigub siis edasi läände.
- ⁴⁸ K. A. Hermann, Tähtjas raamat. "Postimees" 28. IV 1890, nr. 47.
- ⁴⁹ Vt. "Postimees" 26. VII 1890, nr. 82.
- ⁵⁰ Vt. näiteks: Isamaa Kalender 1887, lk. 47–65; "Oma Maa" 1889, nr. 8, 9, 11; Eesti Üliõplaste Seltsi Album I, lk. 123–130.
- ⁵¹ M. J. Eisen, Uued Eesti luuletused. Tartu, 1888; M. J. Eisen, Minu laulud. Tartu, 1890.
- ⁵² K. A. Hermann, Tähtjas palve ja soov. "Postimees" 27. VIII 1888, nr. 97.
- ⁵³ Eesti rahva muusika-vara korjamisest. "Postimees" 29. IX 1888, nr. 111; Teine aruanne Eesti vanade rahva-viiside ja mängutükkide korjamisest. "Postimees" 3. XI 1888. nr. 126.
- ⁵⁴ K. A. Hermann, Sõbralik palve. "Postimees" 9. XI 1889, nr. 129.
- ⁵⁵ P. Südda, Sõnake Suur-Tõllust. "Postimees" 28. VII 1890, nr. 83.
- ⁵⁶ M. Ostrov, Palve ja üleskutse üleüldisele Eesti arstirohtude korjamisele. «Postimees» 6. IV 1891, nr. 40.
- ⁵⁷ «Postimees» 2. VII 1891, nr. 7; "Postimees" 29. X 1891, nr. 160; "Postimees" 7. XI 1892. nr. 252.
- ⁵⁸ J. Hurt, Seitsmeskümmes neljas aruanne. "Olevik" 4. XI 1891, nr. 44.
- ⁵⁹ M. Ostrov, Eesti rahva arstirohtude ja arstimise kommete korjajatele. "Postimees" 24. IV 1893, nr. 89.